

Steden van Erasmus

De opmerkelijke rol van Rotterdam en Gouda
in de Nederlandse Opstand

Feico Houweling

Dit boek is opgenomen in de reeks van de Stichting Historische Publicaties Rotterdam onder nr. 197.

Steden van Erasmus, De opmerkelijke rol van Rotterdam en Gouda in de Nederlandse Opstand
2017, Hoor! Geschiedenis, Rotterdam, www.hoorgeschiedenis.nl

© Feico Houweling, alle rechten voorbehouden
Vormgeving en druk: New Energy Drukwerk, Vianen.

ISBN Paperback 978-94-92696-01-4

ISBN Epub 978-94-92696-02-1

ISBN PDF 978-94-92696-03-8

NUR-code: 688 – Vaderlandse geschiedenis

Afbeelding omslag: Filips II bij het standbeeld van Erasmus in 1549.
(Rotterdams Jaarboekje 1, 1888)

INHOUD

Voorwoord: Over de ‘Hollandse mythe’	5
1. Voorspel en begin van de Opstand (1549-1566)	11
De diepere wortels van een religieus conflict	11
Het bezoek van kroonprins Filips	13
Een burgerlijke demonstratie	19
Het Erasmusbeeld	24
De Moderne Devotie	27
Ketters te Rotterdam	32
Een ‘verdraagzame geest’	36
De Latijnse School	39
De Spelen van 1561	42
2. De Spaanse Brabander en de Hollandse botmuylen (1566-1648)	45
Calvijn en het calvinisme	45
Het calvinisme in de Zuidelijke Nederlanden	49
De Noordelijke Nederlanden	51
Botsende culturen	54
Arminianen in Rotterdam	59
Slijkgeuzen en militanten	62
3. De ontknoping: ‘Nu even geen vrijheid!’	65
Boose mensen	69
Het bronzen beeld	72
De verliezers	74
Bijna burgeroorlog	76
Nasleep	81

4. Met de kennis van nu	83
Kosmopolitisme	86
Bakermat van de Nederlandse tolerantie	89
Een overweging	93
5. Gouda	97
6. Een unieke identiteit	103
De vervalsing van een historisch beeld	105
Macht en mythe	109
De stad boven zichzelf uitgetild	114
Nawoord	125
Noten	129
Gebruikte literatuur	135
Afbeeldingen	141

Voorwoord: Over de ‘Hollandse mythe’

Op 29 augustus 1618 besloot het stadsbestuur van Rotterdam een bedrag van 600 gulden over te maken aan de Amsterdamse beeldhouwer Hendrick de Keyser.¹ Daarmee was de opdracht om een bronzen beeld van Erasmus te maken definitief. Het staat er tot op de dag van vandaag.

Of de bestuurders wisten dat diezelfde augustusdag oudstadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt en de in functie zijnde Rotterdamse stadspensionaris Hugo de Groot werden gearresteerd, is niet duidelijk.² Wel waren ze ervan op de hoogte dat Maurits op 31 juli de macht had gegrepen in de Republiek, een staatsgreep waarvan de start financieel mogelijk was gemaakt door een groep religieuze scherpslijpers. Ieder uur uitstel van het besluit om het beeld te laten maken, kon daarom afstel betekenen, want ook van Erasmus moesten deze godsdienstige radicalen niets hebben.

Inderdaad probeerden radicale calvinisten de plaatsing van het beeld alsnog tegen te houden, maar dat is niet gelukt. Het Erasmusbeeld werd zo een woordeloos protest tegen de staatsgreep van Maurits en de nieuwe religieuze intolerantie. Dit was trouwens niet het eerste protest in de Maasstad. Al in 1549 was een eerste beeld van Erasmus geplaatst om de toenmalige kroonprins Filips II in te prenten dat dit een stad was van verdraagzaamheid en ruimdenkendheid.

In 1590 stierf in Gouda de Nederlandse humanist Dirck Volckertszoon Coornhert. Hij had aan het Gouda de voorkeur gegeven boven zijn geboortestad Amsterdam, waar hij zich als ruimdenkend en tolerant man niet veilig voelde.

Zo is het lot van Rotterdam en dat van Gouda diep verweven

met de Nederlandse Opstand. Maar het lijkt soms dat er omtrent die verwevenheid maar weinig bekend is. Sterker nog, soms lijkt de rol van de steden in deze roerige periode onder het tapijt geveegd. Wie kan dat hebben gedaan en waarom?

In deze korte verhandeling wil ik enkele kanttekeningen plaatsen bij de traditionele visie op de Nederlandse Opstand. Kanttekeningen waarin Rotterdam en Gouda de plaats krijgen die deze steden toekomt, namelijk die van werkelijke bakermat van de Nederlandse tolerantie. Bewuste tolerantie met wederzijds respect, niet het veelgeroemde kosmopolitische *laissez-faire*, het laat-maar-waaien, van de zeventiende eeuw.

Aan het enorme succes van Amsterdam in het begin van die zeventiende eeuw en het karakter van deze stad als een politieke en culturele vrijhaven wil ik niets afdoen, integendeel. Maar om dat Amsterdamse succes geloofwaardig te houden, zullen we de faam van deze stad in de juiste context moeten plaatsen. Daarbij helpt een herbeoordeling van de rol van andere Hollandse steden.

Bovendien is dit boekje een uitnodiging, zeker aan de Rotterdammers, om de eigen stadsgeschiedenis serieus te nemen. De sleutel in dit betoog is een vermaning van een Nederlandse stadsbestuurder aan het adres van Johan van Oldenbarnevelt. Op het moment dat Maurits zijn machtsgreep al voorbereidde, werd de landsadvocaat er fijntjes op gewezen dat de vrijheid waarvoor zo hard was gevochten, maar even de ijskast in moest:

Heer Advocaet, ik heb u noch desen morgen, en dikwijls geseit, dat het nu geen tijdt is veel te spreken van de hoogheden, vrijheden, gerechtigkeit en privilegien des landts. Die dingen moet men nu een jaer drie of vier voorbij gaen, en laeten rusten.

De vrijheid werd inderdaad opzij geschoven. Erasmus zal zich hebben omgedraaid in zijn graf. Maar zijn standbeeld zou een belangrijke vermaning worden voor latere tijden, ook voor de onze.

Het is hoog tijd om vragen te stellen aan onze geschiedschrijving:

- Dat het calvinisme in Nederland in de jaren 1570 en 1580 is geïmporteerd vanuit de Zuidelijke Nederlanden is intussen genoegzaam bekend, maar wanneer is dat gebeurd en wat waren de gevolgen? En hoe zag de Noord-Nederlandse religie er dan uit, toen die nog niet calvinistisch was?
- Waarom waren er tijdens het Twaalfjarig Bestand zo veel remonstranten in steden als Rotterdam en Gouda? En waarom heerste er in bijvoorbeeld Amsterdam een antiremonstrantse sfeer?
- Wat waren de gevolgen van de staatsgreep van Maurits in 1618 voor steden als Gouda en Rotterdam? Zijn die gevolgen vandaag nog zichtbaar?

De these waarop dit boekje is gebaseerd, is dat de diskwalificatie van de gebeurtenissen in Rotterdam deel uitmaken van wat ik hier de *Hollandse mythe* zal noemen. Bij deze mythe gaat het om een kijk op de geschiedenis die is gevormd na de gebeurtenissen van 1618 en die vooral is bepaald door orthodoxe calvinisten van destijds. Ik zal laten zien wat de centrale elementen in deze mythe zijn, zoals het centraal plaatsen van het succes van Amsterdam en de Gouden Eeuw en het loszingen van belangrijke gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis, met name die in Rotterdam en Gouda, door ze voor te stellen als een chauvinistische domheid (Franken), een onnozelheid (Hazewinkel), godsdienstig fanatisme (Romein-Verschoor) of een

goedkoop en ondoordacht lokaal patriottisme (Lancée).

Historici die in die vooroordelen niet meegaan, plaatsen zichzelf buiten het wetenschappelijk discours. Het is *bon ton* geworden om te juichen over het zeventiende-eeuwse kosmopolitisme en het erasmianisme van de zestiende eeuw met een schouderophaal af te doen.

Zo is het diskwalificeren van de historische rol van steden als Rotterdam en Gouda tot een automatisme geworden. Dat Erasmus in Rotterdam geboren is, wordt nog wel erkend, maar daarna houdt elke betrokkenheid van stad, persoon en ideaal radicaal op. Wie zou toegeven dat de demonstratie van 1549 serieus bedoeld was, dat de erasmiaanse tolerantie wel degelijk in steden als Rotterdam en Gouda wortel heeft geschoten en dat de afkeer van het godsdienstig fanatisme voor een belangrijk deel op dat erasmianisme is gestoeld, zou ook moeten toegeven dat de inwoners van Rotterdam en Gouda zich met inzet van lijf en goederen tegen het militante calvinisme hebben geweerd. Die rode lijn is met succes uit de Nederlandse geschiedschrijving geëlimineerd. Ook tal van Rotterdammers zelf zijn in deze Hollandse mythe gaan geloven en doen ijverig mee aan het wegredeneren van hun eigen historische rol.

Erasmus was niet de hele dag met Holland bezig en Holland niet met Erasmus, dat weten we nu wel. Maar het gedachtegoed van Erasmus is geleidelijk aan levende werkelijkheid geworden voor veel Hollanders, vooral in de dagen van de Inquisitie en daarna in die van het militante calvinisme. Toen vonden veel Hollanders hun overtuiging terug in de houding die Erasmus had ingenomen ten aanzien van godsdienstvragen.

Door die traditie niet serieus te nemen, door het Hollandse erasmianisme te ontdoen van haar kern, blijft er van de hele Erasmus-

verering inderdaad weinig anders over dan ‘lokaal patriottisme’, een chauvinisme dat leidt tot het vernoemen van allerhande straten en bruggen naar de grote Rotterdammer en de claim dat hij hier of daar geboren zou zijn, terwijl er van de inhoud van zijn denken niet veel meer terug te vinden is dan een vage verwijzing naar een al even vage tolerantie die niet meer wordt onderscheiden van het zeventiende-eeuwse kosmopolitisme waar Spinoza zo over opgaf. Met alle respect, maar er zijn enkele essentiële verschillen.

Het maakt me niet uit waar Erasmus geboren is. Kern van de vraag is niet hoe belangrijk Rotterdam of Gouda, of hoe belangrijk Holland voor Erasmus was, maar juist omgekeerd: hoe belangrijk Erasmus was voor Holland en voor de steden waar zijn nagedachtenis bewust en actief in leven werd gehouden, tegen de verdrukking in. Natuurlijk was dat in veel meer steden het geval, Utrecht om er maar een te noemen. En in zekere mate ook in Amsterdam voor de intocht der zuidelijke calvinisten.

Het eerste hoofdstuk gaat in op de gebeurtenissen van 1549 en mogelijke achtergronden daarvan, zoals de godsdienstige gezindheid in de Noordelijke Nederlanden. Hoofdstuk twee en drie behandelen de gebeurtenissen in de tweede helft van de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw, de periode die gewoonlijk beschreven wordt als de ‘Tachtigjarige Oorlog’.

In het vierde hoofdstuk volgt een analyse, in het vijfde een korte verhandeling over Gouda en in het zesde een verhandeling over de gevolgen van de ‘Hollandse mythe’ voor een stad als Rotterdam. Het nawoord is mede bedoeld als verantwoording.

Rest nog op te merken dat dit boek niet gaat over kennis, maar over visies. We dragen weinig nieuwe feiten aan, het meeste is genoegzaam bekend. Maar het zijn feiten die uit de geschiedenisboeken dreigen te

— | | —

verdwijnen om plaats te maken voor nationale mythen. Het is hoog tijd voor een nieuwe kijk op de Nederlandse geschiedenis. Daartoe zijn eerdere pogingen gewaagd, bijvoorbeeld door J. Briels en P. Abels. We voegen ons graag in hun gelederen.³

1. Voorspel en begin van de Opstand (1549-1566)

De diepere wortels van een religieus conflict

Waarom zouden steden als Rotterdam en Gouda een bijzondere plaats innemen in de Nederlandse geschiedenis? De stad aan de Maas was aan het begin van de vroegmoderne tijd in alle opzichten middelmatig, zowel qua omvang als qua politiek belang, en niets wees erop dat juist Rotterdam op welk gebied dan ook een uitzondering zou vormen. Toch vervulde de stad een sleutelrol in de Nederlandse Opstand.

Om die rol te kunnen verduidelijken, moeten we het hebben over de godsdienst. De religie speelde tijdens die opstand op twee manieren een hoofdrol. In de zestiende eeuw woedde er de strijd om gelijkberechtiging voor de protestanten ten opzichte van de rooms-katholieken. Toen die emancipatie zich in de noordelijke provincies eenmaal had voltrokken, barstte begin zeventiende eeuw binnen het protestantse kamp een strijd los tussen rekkelijke remonstranten en precieze calvinisten, ook wel contraremonstranten genoemd.

De Nederlandse geschiedenisboeken houden het er meestal op dat de remonstranten, aanvankelijk arminianen genoemd naar hun voorman Arminius, het niet zo nauw namen met het leerstuk van de predestinatie. We zullen daar nog op ingaan, maar kort gezegd komt het conflict hierop neer dat Calvijn had gezegd dat God bij voorbaat al had vastgesteld wie naar de hel en wie naar de hemel zou gaan en dat de mens daar zelf niets aan kon doen, terwijl Arminius daar een beetje rekkelijker in was en stelde dat de mens wel iets aan zijn zielenheil kon doen.

Er waren aanvankelijk niet veel calvinisten in het noorden. In Vlaanderen juist wel. Het overgrote deel van de calvinisten die in

Noord-Nederland terechtkwamen, was gevlucht uit de Zuidelijke Nederlanden. Zij kwamen, al dan niet als ballingen via steden als Londen, Keulen en Emden, uit Vlaanderen en Brabant, een gebied waar de religieuze onderdrukking heel fel was geweest. De meesten van hen waren ervan overtuigd dat het calvinisme de enige juiste godsdienst was. Het calvinisme had hen geholpen de rug recht te houden onder de repressie van Karel V en Filips II en misschien waren ze mede daardoor nogal strikt in de leer en strak in hun overtuigingen. In ieder geval kwamen ze eenmaal in het noorden aangekomen, al snel in botsing met het daar heersende, veel verdraagzamer, humanistisch getinte religieuze overtuigingen.

Dat Rotterdam meer erasmiaans gezind was dan veel andere Hollandse steden, wordt door geen enkele historicus ontkend. Wel wordt soms de stelling aangevochten dat er een rechtstreekse lijn loopt van dit erasmianisme naar het remonstrantisme. Aan het begin van de zeventiende eeuw was een meerderheid van de Rotterdamse kerkgangers remonstrants. Toen de calvinisten in 1618 via de staatsgreep van Maurits dominant werden in de Republiek, vonden ze dan ook nodig om het remonstrantisme in steden als Rotterdam en Gouda met wortel en tak uit te roeien. Daar zijn doden bij gevallen. Het calvinisme heeft geprobeerd iets specifiek in de Noord-Nederlandse cultuur buiten spel te zetten en is daar achteraf gezien wonderwel in geslaagd.

Amsterdam, vrijhaven van de zuidelijke Nederlanders, was begin zeventiende eeuw het bolwerk bij uitstek van orthodoxe calvinisten, de contraremonstranten. Het is niet moeilijk om daarvoor bewijsmateriaal te vinden. De Amsterdammers hebben die orthodoxen begin jaren twintig van de zeventiende eeuw opzij gezet en pas daarna begon de carrière van de Hollandse tolerantie zoals die tegenwoordig